

ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ:
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
Αθήνα, Διάρτων, 1989, 204 + 1 (χ. α) σ.

Στο βιβλίο αυτό ο σ., χρησιμοποιώντας τη βιογραφική μέθοδο¹ «ως κλειδί της ιστορικής αποκατάστασης του νοήματος της πολιτικής σκέψης» (σ. 33), εξετάζει τις «σημαντικότερες συμβολές στο διάλογο πολιτικού ουμανισμού και φιλελευθερισμού» (σ. 32), ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την αποκρυστάλλωση των αναζητήσεων σχετικά με τη θέση του ατόμου στον κόσμο που αναδύθηκε από την προοδευτική υποχώρηση της μεσαιωνικής αντίληψης, όσον αφορά το πλαίσιο που νομιμοποιούσε την προσωπική και κοινωνική συμπεριφορά. Το βιβλίο, εκτός από τον πρόλογο (σ. 7-13) και την εισαγωγή (σ. 15-37), επιμερίζεται σε εννέα κεφάλαια, τα οποία αναφέρονται σε ισάριθμους στοχαστές. Στις σσ. 177-196 και 197-204 καταχωρίζονται η βιβλιογραφία και το ευρετήριο.

Στην εισαγωγή αποσαφηνίζονται οι «προϋποθέσεις» και οι «συντελεστές της νεότερης πολιτικής σκέψης» και ο σ. υπογραμμίζει ότι «οι ρίζες» της τελευταίας «βρίσκονται... στη Μεσαιωνική παρχαταθήκη του Ευρωπαϊκού κόσμου» (σ. 15). Αναμφίβολα η διαμάχη ανάμεσα στο imperium και το sacerdotium το δέκατο τέταρτο αιώνα υπήρξε αποφασιστικής σημασίας παράγων για την εμφάνιση του έργου «*Defensor Pacis*»² του Marsilio της Πάδοβας, στο οποίο επιχειρείται να θεμελιωθεί λογικά η αυτονομία της πολιτικής εξουσίας απέναντι στην παπική Potestatem. Προσπάθεια βέβαια που είχε ένα αξιόλογο προηγούμενο το «*De monarchia*»³ του Dante και βρήκε συμπαραστάτη την πολεμική του William

1. Οι απόψεις του σ. για τη βιογραφία ως μέθοδο ανάλυσης αναπτύσσονται διεξοδικότερα στο: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιάδης, οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*. Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, σ. 15-25.

2. Marsilio da Padova, *Defensor pacis*, 1324. [έκδ. R. Scholz, τ. 2. Hannover, 1932-1933].

3. Dante Alighieri, *De monarchia*. περ. 1313. [έκδ. B. Nardi :Opere minori, vol. 2, Milan-Naples Ricclardi, 1979].

του Όκιαμ. Με το έργο του Matteo Palmieri «*Della vita civile*»¹ πιστοποιείται η χειραφέτηση της πολιτικής συμπεριφοράς από τη θρησκευτική αξιολογία και οι αλλαγές στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο αποκαλύπτουν τη σπουδαιότητα της πολιτικής πράξης για την ολοκλήρωση του ατόμου.

Για να κατανοήσει τις μεταστοιχειώσεις που συντελέστηκαν κατά τη μετά το μεσαίωνα εποχή στον κοινωνικό χώρο και τις αντίστοιχες μεταγραφές τους στη θεωρητική γλώσσα, η σύγχρονη έρευνα χρησιμοποίησε ως αναλυτική κατηγορία τον όρο «πολιτικός ουμανισμός», που αρκετά χρόνια μετά τη δημοσίευση του έργου του H. Baron², με το οποίο καθιερώθηκε ο όρος, αξιοποιήθηκε από τον Qu. Skinner³ και την ευρετική του αξία επιβεβαιώνει η ανάλυση του σ. Ο τελευταίος, αφού επισημάνει ότι «ο πολιτικός ουμανισμός και ο ατομικιστικός φιλελευθερισμός» «συνιστούν τους άξονες του πολιτικού προβληματισμού των νεότερων χρόνων» (σ.15), τόνίζει ότι «ο πολιτικός ουμανισμός ...δεν αρκείται στην εκκοσμίκευση της ζωής με γνώμονα ανθρωποκεντρικές αξίες», αλλά επιδιώκει να διασφαλίσει την ατομική ελευθερία και τη συλλογική ευημερία με την «πολιτική πράξη» (σ. 27).

Ο «ατομικιστικός φιλελευθερισμός» οφείλει, σύμφωνα με το σ., τα πνευματικά του ερείσματα στη νομιμοποίηση της ατομικής σχέσης με το θεό, που επιχειρήθηκε με τη Μεταρρύθμιση και στην καταξίωση της ατομικής απόπειρας να διερευνήσει θεμελιώδη ερωτήματα χωρίς την προσφυγή στην αυθεντία, καταξίωση που συνδέεται με το καρτεσιανό *cogito*. Στην ίδια συνοχή οι αναφορές στον Montaigne επιρρώνουν τον ισχυρισμό του σ. ότι η «ατομοκεντρική και προσωπική ηθική», που διαφαίνεται στις προαναφερθείσες «πνευματικές στάσεις» (σ. 24), συνιστά προανάκρουσμα της νέας αντίληψης για τον άνθρωπο ως μοναχικό και αδέσμευτο από τις μεσαιωνικές «οργανικές συσσωματώσεις» (σ. 25) ον.

Στο κεφάλαιο «ο πολίτης της φλωρεντίας» (σ. 39-50) εστιάζεται η προσοχή σε «δύο θεμελιακά προβλήματα» γύρω από τα οποία αρθρώνεται η ανάλυση του Machiavelli, δηλαδή, «το πρόβλημα της σχέσης σκοπών και μέσων στην πολιτική πράξη» και η δημιουργία «της πολιτικής κοινότητας» (σ. 48). Διαπιστώνεται η αντινομία «μεταξύ των αναγκαιότητων της πολιτικής πράξης και των επιταγών της ηθικής» (σ. 47) και ερμηνεύεται ο θαυμασμός του Machiavelli για «το μεγαλείο της αρχαίας

1. Palmieri Matteo, *Della vita civile*, περ. 1431. [εκδ. F. Battaglia. Bologna, 1944].

2. Baron Hans, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton, 2^a1966.

3. Skinner Quentin, *The Foundations of Modern Political Thought, A: The Renaissance*, Cambridge, 1978.

Ρώμης» ως απάντηση «στην αναζήτηση του προτύπου για τη θεραπεία των δεινών της κοινωνικής διαφθοράς» (σ. 49).

«Ο Λεβιάθαν στις βόρειες θάλασσες» (σ. 51-73) προσφέρει στον αναγνώστη μια ευσύνοπτη έκθεση των βασικών απόψεων του Hobbes. Ο σ. επισημαίνει ότι η «έννοια της κυριαρχίας», που είναι για τον Hobbes, όπως και για τον Bodin, ουσιαστικό στοιχείο της πολιτικής του φιλοσοφίας, επιτρέπει να διαμορφωθεί η εικόνα «του φορέα της κυριαρχίας» (σ. 69), ο οποίος δεν υπακούει σε περιορισμούς. Με τη σκιαγράφηση της κοινωνίας - μηχανής που επιχειρείται στο «Λεβιάθαν» πιστοποιείται ληξιαρχικά η αποδόμηση της κοινωνίας - οργανισμού, που βρήκε την παραστατικότερη, ίσως, απεικόνισή της στο «*Policraticus*», του John of Salisbury¹. Η θεωρητική προαγγελία του νεότερου συγκεντρωτικού κράτους οφείλει βέβαια αρκετά στον Hobbes, αλλά θα μπορούσε να μετριάσθει κάπως ο χαρακτηρισμός ότι οι αναλύσεις του τελευταίου τον καθιστούν «ισάξιο του Αριστοτέλη» (σ. 73).

Στο τρίτο κεφάλαιο («Φυσικό δίκαιο και ελευθερία»: σ. 75-90) ο σ. μνημονεύει τις βασικές θέσεις του «*Λοκμίου*» και τονίζει ότι ο Locke χρησιμοποιοεί στο έργο «*Δύο πραγματείες περί διακυβερνήσεως*» «τη μεσαιωνική έννοια του φυσικού δικαίου για να στηρίξει τη θεωρία των αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων (ζωή, ιδιοκτησία ελευθερία) και για να συνδέσει την άσκηση της νόμιμης εξουσίας... με τη συναίνεση των κυβερνωμένων» (σ. 83). Επισημαίνεται ακόμη η απήχηση της σκέψης του Locke τόσο στον Ευρωπαϊκό όσο και στον Ελληνικό χώρο και διατυπώνεται η άποψη ότι «η τροχιά της πολιτικής σκέψης... από το 1688 ως το 1789 ακολούθησε διακυμάνσεις και κορυφώσεις που σταδιακά έριξαν τις προτεσταντικές προθέσεις του Λοκ στη λήθη» προετοιμάζοντας έτσι «την ιδεολογική απονεύρωση των επιχειρημάτων του τον επόμενο αιώνα» (σ. 90).

«Το επίτευγμα του Μοντεσκιέ στο «*Πνεύμα των νόμων*» (σ. 99) εκτίθεται στο τέταρτο κεφάλαιο («Αναγκαιότητα, νόμος και ελευθερία»: σ. 91-102). Η «καταγγελία της απολυταρχίας» αλλά και η συνειδητοποίηση της ανεπιχειρήτοτητας του κλασικού προτύπου «της δημοκρατικής πολιτείας», μαρτυρία της ιστορικότητας της πολιτικής σκέψης του Montesquieu, τον προσανατολίζουν προς το πολίτευμα εκείνο, που, χάρη στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών, θα «ικανοποιεί τις απαιτήσεις της πολιτικής νομιμότητας κατά της αυθαιρεσίας του δεσποτισμού» (σ. 99-100). Η σημασία όμως που αποδίδει ο Montesquieu στο ρόλο των «ενδιάμεσων σωμάτων» - αριστοκρατία, δικαστικό σώμα, κλήρος - δεν θα πρέπει σύμ-

1. Ioannis Saresberiensis, *Policraticus sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum*, l. V, c. II [Migne, P. L., τ. 199, σ. 540].

φωνα με τον σ., να «εκληφθεί ως απολογία των προνομίων της αριστοκρατίας. κατά του συγκεντρωτικού κράτους της απολυταρχίας» (σ. 101).

«Ο πολίτης της Γενεύης «είναι το θέμα της διερεύνησης πού επιχειρείται στο πέμπτο κεφάλαιο (σ. 103-120). Ο σ. αποτιμά τις θέσεις του Rousseau για τη «συμμετοχική δημοκρατία», που είναι δυνατόν να επιτευχθεί μόνο χάρη «σ' ένα γνήσιο κοινωνικό συμβόλαιο μεταξύ ίσων και ελευθέρων πολιτών» (σ. 114) και σημειώνει την επίδραση που άσκησαν «τα πολιτειακά πρότυπα της αρχαίας Σπάρτης και της αρχαίας Ρώμης» (σ. 115) στο στοχασμό του εκπροσώπου του «πολιτικού ουμανισμού...στη ...ριζοσπαστική εκδοχή του» (σ. 34). Ο σ. ανασυγκροτεί τις παιδαγωγικές απόψεις του Rousseau και αναφέρεται ακροθιγώς στη στάση των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έναντι των έργων του.

Το έκτο κεφάλαιο («Οι κίνδυνοι της επανάστασης και ο Edmund Burke» :σ. 121-131) είναι αφιερωμένο στον προβληματισμό που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση στον ιδρυτή ενός «self - conscious political conservatism»¹. Ο Burke «καταγγέλλει την Επανάσταση ως το τέλος του Ευρωπαϊκού πολιτισμού» (σ. 126) με επιχειρήματα που αναφέρονται στη σπουδαιότητα των κοινωνικών συναισθημάτων, τα οποία προβάλλονται ως το υπόστρωμα των πολιτικών θεσμών και γενικότερα της κοινωνικής σύμπληξης. Ο σ. επάγεται ότι «οι συντηρητικές απόψεις του Μπερκ και η ενστικτώδης απέχθειά του προς τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού αναγγέλλουν τη ρομαντική κοσμοαντίληψη που ανέτελλε στον ευρωπαϊκό πολιτισμό» (σ. 130).

«Ο Jeremy Benthan και η ηδονή της Δημοκρατίας» είναι ο τίτλος του εβδόμου κεφαλαίου (σ.133-145). Εξετάζονται οι απόψεις του ιδρυτή «της κοινωνικής θεωρίας του ωφελιμισμού» (σ. 135) και υπογραμμίζονται οι οφειλές του - επί παραδείγματι η πατρότητα της αρχής του ωφελιμισμού πού το όνομά της συνδέεται συχνά με τον Bentham: «η μέγιστη δυνατή ευτυχία του μέγιστου αριθμού» ανήκει στον Beccaria² - και οι επιδράσεις της σκέψης του. Αναγνωρίζοντας ο σ. τη βασιμότητα των αιτιάσεων κατά του ωφελιμισμού παρατηρεί ότι ο τελευταίος «παρά τη θεωρητική αδυναμία της ηθικής του επιχειρηματολογίας ... με την πρακτική του λογική διαθέτει τη δυνατότητα ν' αποφεύγει την ακαμψία, τον δογματισμό και τον φανατισμό» (σ. 145).

1. Sabine George H., *A History of Political Theory* (revised by Thomas L. Thorson), Hinsdale-Illinois, 41973, σ. 566.

2. Κ. Βεγκαρίου, *Περί αμαρτημάτων και ποινών πολιτικώς θεωρουμένων* (= *Περί αδικημάτων και ποινών*, 21823). Μτφ. Δ. Κοραής. Εν Παρισίοις, 1802, σ.2: την μέγιστην ευδαιμονίαν διαιμοιρασμένην εις όσον είναι δυνατόν περισσοτέρους ανθρώπους».

Στο όγδοο κεφάλαιο «Ατομικότητα και Δημοκρατία» (σ. 147-159) διασαφηνίζονται οι απόψεις του J. St. Mill για την ατομικότητα και τους τρόπους προστασίας της. Η αδρομερής παρουσίαση του περιεχομένου των έργων του ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση ότι «παρόλο που η άρνηση της ωφελιμιστικής ηθικής δεν βρoίσκεται μέσα στις προθέσεις της κριτικής του, το όραμα της ανθρώπινης εμπειρίας που καθοδηγεί τη σκέψη του ξεπερνά...τα όρια του ωφελιμισμού» (σ. 158/159).

Οι πολιτικές ιδέες που κωδικοποιούνται στο έργο του Tocqueville αναλύονται στο τελευταίο κεφάλαιο «Ο φόβος της δημοκρατίας και ο Alexis de Tocqueville» (σ. 161-175). «Θεμελιώδες ερώτημα» (σ. 172), στο οποίο φιλοδοξεί να απαντήσει ο Γάλλος διανοητής, είναι η υφή των δικλείδων που θα διασφαλίσουν την ατομική ελευθερία από τους νέους κινδύνους που εγκυμονεί ο αναπόφευκτος «εκδημοκρατισμός της κοινωνίας» (σ. 170) και ο διοικητικός συγκεντρωτισμός.

Ο σ. συνδυάζει εύστοχα στη μελέτη του την αξιολόγηση των πληροφοριών της ατομικής ιστορίας με την ανασυγκρότηση της πνευματικής κατάθεσης των στοχαστών που αποτελούν αντικείμενο της έρευνάς του. Θα πρέπει ακόμη να επισημάνουμε ότι ο σ. αντιπαρέρχεται τις επικρίσεις που απευθύνονται στο φιλελευθερισμό, επικρίσεις που αντλούν τη νομιμότητά τους από την «ιστορική εμπειρία των κοινωνιών στις οποίες ο ατομικιστικός φιλελευθερισμός εδραιώθηκε ως κυρίαρχη ιδεολογία» και επιχειρεί να συστηματοποιήσει τον αντίλογο «των φιλελευθέρων» (σ. 31), ενώ είναι εμφανής η αποστροφή του προς τη συνθηματολογική χρήση της φιλελεύθερης σκέψης (σ. 36-37). Αν και η συζήτηση για την καταλληλότητα της θεωρίας του «ικτητικού ατομικισμού» να διεκδικήσει στη σύγχρονη εποχή το ρόλο μιας θεωρίας «πολιτικής υποχρέωσης»¹ δεν είναι στόχους του βιβλίου (σ. 31), οφείλουμε να σημειώσουμε ότι, ενώ η επίκληση των προθέσεων της θεωρίας σε ελάχιστες περιπτώσεις κατώρθωσε να απαντήσει πειστικά στα ερωτήματα που προκύπτουν από την πράξη, η οικείωση με τη θεωρία - ως γνώση τόσο των πηγών όσο και των ερμηνειών-συνιστά προϋπόθεση κάθε σοβαρής συζήτησης σχετικά με την πράξη. Προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί ουσιαστική συμβολή το βιβλίο του καθηγητή Π. Κιτρομηλίδη.

1. C. B. Macpherson, *Ατομισμός και ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*. Μτφ. Ελένη Κασίμη, Αθήνα, 1986, σ. 360.